

ES-SADRUŞŞEHÎD'İN HAYATI VE ESERLERİYLE İLGİLİ TESPİT EDİLEN HATALI BİLGİLER*

Dr. Abdulnasır HAKİMİ**

Özet: Bu yazı Buharalı bir fakih ve devlet adamı olan es-Sadruşşehid Ömer b. Abdilaziz'in (ö. 536/1141) hayatı ve eserleriyle ilgili günümüz bazı araştırma ve elyazma eser kütüphanesinde bulunan hataları bir araya getirme ve düzeltilmesini konu edinmiştir. Müellifin hayatı ile ilgili hatalar genelde ismi, künyesi, lakapları, nispeti ve vefatı ile ilgilidir. Eserleri ile ilgili hatalar bilimsel çalışmalar, müstakil eserler ve elyazma eser kütüphanesinde bulunmaktadır. Tespit ettiğimiz hatalar, ilgili kaynaklardan aktarıldıktan sonra doğruları verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: es-Sadruşşehid, Ömer b. Abdilaziz, Buhara, Hatalı Bilgiler, Kataloglama Hataları.

The Life of al-Sadr al-Shahid Omar b. Abd Al-Aziz (D. 536/1141) and Inaccurate Information About Him and His Works

Abstract: The aim of this paper is to shed light on the life and works of al-Sadr al-Shahid Omar b. Abd al-Aziz (d. 536/1141) and to correct inaccurate information that exist in modern scholarship and to correct cataloging errors of manuscript library records. The inaccurate information related to the life of al-Sadr al-Shahid is generally about his name, identity (kunya), nickname (laqab) and date of death. Inaccurate information related to his works are found in academic studies, autonomous works and manuscript library records. Inaccurate information and cataloging errors were corrected after giving reference to them from their related sources.

Keywords: al-Sadr al-Shahid, Omar b. Abd al-Aziz, Bukhara, Inaccurate information, Cataloging errors.

GİRİŞ

Bir devlet adamı, âlim ve fakih kimliği ile es-Sadruşşehid Hüsâmuddîn Büyük Selçukluların hâkimiyetindeki Karahanlılar döneminde yetişen büyük fakihlerden olup Hanefî mezhebine büyük katkılar yaptığı bilinmektedir. es-Sadruşşehid Hüsâmuddîn Ömer b. Abdilaziz İbn Mâze'nin doğum tarihi kaynaklarda Safer 483/Eylül 1090 şeklinde geçmektedir.¹ İsnevî doğduğu ayı Zilhicce olarak kaydetmiştir.²

* Bu makale yazarın Prof. Dr. Saffet KÖSE danışmanlığında hazırlanan "es-Sadruşşehid Ömer b. Abdilaziz'in (ö. 536, 1141) Kitabü'l-Vakiât Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** abnaahakimi@gmail.com

1 Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, 420; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, II, 649-650; İbn Kutuboğa, *Tacü't-terâcîm* (Leipzig 1862), s. 34; (Dimaşk 1992), s. 217-218; Kefevî, *Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr*, II, 447; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 149; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 783; Zirikli, *el-A'lam*, V, 51; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, II, 562.

2 İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, I, 208.

Kaynaklarda doğum tarihi konusunda ihtilaf bulunmamakla beraber doğum yeri konusunda herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Bu konuda şöyle denilebilir: “es-Sadruşşehîd’in babası Abdülaziz b. Ömer İbn Mâze 495/1105 yılında Büyük Selçukluların Horasan Meliki Sencer tarafından *sadr*³ tayin edilmeden önce Merv’de oturuyordu.⁴ Oğlu Ömer es-Sadruşşehîd 483 yılında doğduğuna göre babası Abdülaziz b. Ömer sadr tayin edildiği sıralarda henüz 12 yaşındaydı. Buna göre es-Sadruşşehîd Ömer b. Abdilaziz’in Merv’de doğduğu anlaşılmaktadır”.

Onun yetişmesinde babasının büyük katkısı ve etkisi vardır. Kaynaklarda babasının dindar, soylu, siyasi ve ekonomik açıdan nüfuz sahibi, aynı zamanda şefkatli ve mütevazı birisi olduğu nakledilir. Kaynaklar es-Sadruşşehîd’in ilk eğitimini kardeşi III. *Sadr* olarak tayin edilen Tacü’l-İslam Ahmed b. Abdilaziz ile birlikte babalarından aldığını nakletmektedir.⁵ Zernûcî (ö. VI/XII. yüzyılın sonları) *Ta’lîmü’l-mute’allim* adlı eserinde es-Sadru’l-Kebîr’in (ö. 518/1124) talebelerine şefkatli bir müderris olarak davrandığını, oğulları es-Sadruşşehîd ve es-Sadrussaid’in eğitimleriyle bizzat ilgilendiğini şöyle dile getirmiştir:

“Rivayet edildiğine göre es-Sadru’l-ecel Burhânü’l-eimme ders verdiği vaktin son kısmını iki evladı es-Sadruşşehîd Hüsâmuddîn ve es-Sadrussaid Taceddin’in eğitimine ayırırdı. Hatta bazen bu saatler tüm derslerden sonra olduğu için sabahın erken saatini aşır kuşluğu bulurdu. Bu iki evlat, babalarına “bu vakitlerde yoruluyor ve bıkmıyoruz” derlerdi. Bunun üzerine babaları onlara şöyle derdi: “Kimsesi olmayanların (guraba) ve ileri gelen zatların (kübera) çocukları başka başka bölgelerden gelmekte; bu yüzden onları öne almam gerekiyor”. Diğer öğrencilerine olan bu şefkatinin bereketiyle Sadru’l-ecel’in bu iki oğlu kendi asırlarında fıkıh konusunda dünyanın diğer yerlerindeki pek çok fakihe üstün geldiler”⁶

es-Sadruşşehîd’in adı Ömer, babasının adı Abdülaziz, dedesinin ismi ise Ömer’dir. Babasının dede ismi yani Abdülaziz b. Ömer’in dedesinin ismi Abdülaziz Mâze’dir.⁷

3 Sadr: Siyasi bir terim olarak sadr unvanı Buhârâ yöneticiliğiyle ilgili bir terimdir. Buhârâda uzun süre sadr sisteminin merkezinde yer alan Burhân ailesinin yönetimi şehrin iç siyasetiyle ilgili olup salt bir dinî (hukukî) bir liderlikten daha ziyade şehir yönetimini kapsayacak siyasi bir niteliğe sahiptir. bk. Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 32.

4 Muînü’l-fukarâ, *Tarih-i Mollazâde der zikr-i mezârât-ı Buhârâ*, s. 48; Öngül, “Burhân Ailesi”, *DİA*, VI, 431.

5 Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XX, 97; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye*, s. 149; es-Sadruşşehîd, *Kitabü’l-hîtân* (Neşredenin girişi), s. 16.

6 Zernûcî, *Ta’lîmü’l-mute’allim*, s. 119-120; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye*, s. 98; Şimşek, *Mezhepleşme Sürecinde Hanefîlik Tarih ve Usul*, s.126.

7 Neseî, *el-Kand fi zikri ulemâi Semerkand*, s. 431, nr. 746.

Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*'nda "Mâze" kelimesinin "ne manaya geldiği bilinmemektedir"⁸ der. Ancak Ali Ekber Dihhuda'nın bazı Farsça sözlüklerden aktararak verdiği bilgilere göre *Mâze* (مَازِه) kelimesi Farsça olup (*Mâzu* "مَازُو" ve *Mâzen* "مَازَن" şekillerinde de yazılır) "omurga" veya "bel kemiği" anlamına gelir. Arapça karşılığı ise *sulb* (صُلْب) olup aynı anlamda kullanılır. *Mâze*'nin diğer bir anlamı ise çiftçilerin tarlada kullandığı mala (tırmık)'dır. Tarihte *Mâze* Büyük İskender'in Fırat nehrinden geçişini engellemekle görevli İran'lı bir komutanın adıdır.⁹

Büyük dedesi Ömer'in ikinci ismi *Mâze* olduğu için es-Sadruşşehid *İbn Maze* lakabıyla da meşhur olmuşlardır.¹⁰

Hanefî mezhebi'ni Buhârâda yayan ve orada uzun yıllar toplum arasında kabul görmesini sağlayan kişiler Ebû Hafs el-Kebîr (ö. 216/832) ve oğlu Ebû Hafs es-Sağîr'dir (ö. 262/877). Samanîler döneminde Hanefî mezhebinin merkezi Buhârâ olmuştur.¹¹

Selçuklu sultanlarının ilme derin alaka ve ilgili duymaları, âlimlere saygı göstermeleri ve ikramlarda bulunmaları nedeniyle Horasan ve Irak bölgelerinde âlimler yetişerek fıkıh, hadis, tefsir, Kur'ân ilimleri alanında telif eserleriyle sapık fırkalara ve gruplara üstünlük kazanmışlardır. Bu dönemde yetişen önemli fakihlerden biri de es-Sadruşşehid Ömer b. Abdilaziz'dir.¹²

es-Sadruşşehid Âl-i Burhân (Burhân ailesi) diye tanınan soylu bir aileye mensuptur ki, bu aileden Buhârâda *Sadr* makamına yükselen dokuz veya on kişi yer almaktadır. Burhân ailesine mensup bazı fertler toplamda bir buçuk asır Buhârâda *sadr* olarak görev yapmıştır. Bu ailenin farklı şahsiyetleri Karahanlılar, Büyük Selçuklular, Karahıtaylar, Harizmşahlar döneminde *Sadr* olarak atanmışlar ve Buhârâ'nın dinî ve siyâsî otoritesi olarak yönetimde bulunmalarının yanı sıra büyük ekonomik güce de sahip olmuşlardır.¹³

es-Sadruşşehîd babası Abdülaziz İbn Mâze Sultan Sencer'in isteği üzerine Buhârâya gelmeden önce (495/1101) Merv'de ikamet etmekteydi.¹⁴ Babası

8 Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 34.

9 Burhân, *Burhân-ı kât'i*, IV, 1940-1941; Dâiyü'l-İslam, *Ferheng-i Nizâm*, V, 12; Nefisî, *Ferheng-i Nefisi (Nâzimü'l-etibbâ)*, V, 3013; Dihhuda, *Lugatnâme-i Dihhuda*, XXIX, "Mâzen", "Mâze" ve "Mazu" md

10 Neseî, *el-Kand fi zikri 'ulemâ-i Semerkand*, s. 431, nr. 746; Kureşî, *el Cevâhirü'l-mudtyye*, II, 674.

11 Frye, *Buhârâ destâvered-i kurûn-i vusta* (Far. Çev. Mahmoud Mahmoudy), s. 75, 183.

12 Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, s. 29-30.

13 Avfî, *Lübâbü'l-elbâb* (Mirza Muhammed b. Abdülvehhab Kazvîni'nin ta'likleri), I, 333; Dihhuda, "Al-i Burhân", *Lugatnâme-i Dihhuda*, I, 510; Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 32-33; Şimşek, *Mezhepleşme Sürecinde Hanefîlik*, s. 124.

14 Bosworth, Galmard, M. Athar Ali, "Sadr", *The Encyclopaedia of Islam*, VIII, 749.

495/1101 yılında Buhârâ'nın sadrı tayin edildikten sonra Buhârâ'da yaşamıştır. Dolayısıyla onun ikinci ve en uzun yaşadığı yer Buhârâ'dır.

Zehebî'nin Sem'ânî'den naklettiğine göre es-Sadruşşehîd Semerkant'ta âlimlerle münazaralarda bulunmuştur. Münazara konuları zikredilmemekle beraber onun dönemin diğer âlimlerine üstün geldiği ve rakiplerini yendiği rivayet edilmiştir.¹⁵

Şehadetiyle sonuçlanan Semerkand'ın Katvan adlı bozkırı Deyrgam (ديرغم، درغم) vadisinde Selçuklular ve Karahıtaylar arasında patlak veren savaşa *sadr* unvanıyla bizzat katılmıştır. Selçuklular büyük hezimet yaşamıştır.¹⁶ 53 yaşında Katvan savaşında şehit edilen es-Sadruşşehîd'in ölüm tarihi birçok kaynaktan 5 Safer 536/9 Eylül 1141 olarak zikredilmiştir.¹⁷

A. HAYATI İLE İLGİLİ HATALI BİLGİLER

es-Sadruşşehîd'in hayatı ve eserleriyle ilgili alakalı hatalar günümüz araştırmalarında kısmen de olsa mevcuttur. Tespit edebildiğimiz hatalı bilgileri ilgili çalışmalardan olduğu gibi naklettikten sonra hatalara işaret edeceğiz.

es-Sadruşşehîd'in '*Umdetü'l-fetâvâ* adlı eserini Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2010 yılında doktora tezi olarak tahkik eden Ayşe Biçer, tezinin değerlendirme kısmında es-Sadruşşehîd'in doğum tarihinin miladî karşılığını, adı, babasının adını, lakabını, künyesini hatalı bir şekilde vermiştir.¹⁸¹⁹

Ayşe Biçer'in verdiği es-Sadruşşehîd'in Hatalı Şeceresi	Nesefî ve Kefevî'nin Verdiği Doğru Şecere ¹
Mâze	(Abdülaziz) ² Mâze
Ömer	Ömer
Abdülaziz	Abdülaziz (es-Sadru'l-Kebîr)
Ömer	Hüsâmuddîn Ömer (es-Sadruşşehîd)
Abdülaziz Muhammed (es-Sadru'l-Kebîr)	
Hüsâmuddîn Muhammed (es-Sadruşşehîd)	

15 Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, 420.

16 İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*; IX, 119; es-Sadruşşehîd, *Şerhu Edebi'l-kâdi* (Neşredenin girişi), I, 36.

17 Aruzî Semerkandî, *Çehâr Makale*, s. 36-37; Avfî, *Lübâbü'l-elbâb* (M. Kazvinî'nin ta'likleri), I, 332; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*; IX, 322; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, 419; a. mlf., *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, XX, 58, 97; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudhiyye*, II, 649-650; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 260-261; İbn Kutuboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 34.

18 Nesefî, *el-Kand fi zikri 'ulemâ-i Semerkand*, s. 431, nr. 746; Kefevî, *Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr*, II, 445.

19 Kefevî es-Sadruşşehîd'in babasının dedesinin ismini "Mâze" olarak kaydederek Burhân Ailesi'nin fertlerinin biyografisine yer verdiği birçok yerde bunu tekrarlamıştır. Nesefî ise "Abdülaziz Mâze" olarak vermiştir.

Bıçer tezinin mukaddimesinde es-Sadruşşehîd'in hayatı ile alakalı hatalı bilgileri üstelik birçok kaynağa da dayandırmıştır.

Bıçer es-Sadruşşehîd'in ismi, baba ismi ve dede isminden oluşan tam adını, künyesini ve meşhur olduğu lakaplarını şöyle vermiştir:

*İsmi, Husâmuddîn Muhammed b. Abdilaziz Muhammed b. Ömer b. Abdilaziz b. Ömer b. Mâze'dir. Künyesi Ebû Muhammed, lakabı Ebû'l-Hafs'tır. es-Sadruşşehîd ve Sadr-ı Cihan olarak da bilinir. Husâmuşşehîd de denir.*²⁰

Bıçer'in verdiği şekilde es-Sadruşşehîd'in oğul, baba, dede ve büyük dedesinden oluşan şeceresini tabloda belirttiğimiz üzere tespit edilen hataları tek tek ele alacağız:

1. İsmi: “Husâmuddîn Muhammed b. Abdilaziz Muhammed b. Ömer b. Abdilaziz b. Ömer b. Mâze” şeklinde verilmiş olması hatalıdır. Doğrusu ise “Ebû Hafs (Ebû Muhammed) Hüsâmuddîn es-Sadrüşşehîd Ömer b. Abdilaziz b. Ömer b. Abdilaziz Mâze” şeklinde olmalıdır; çünkü es-Sadruşşehîd'in İsmi **Hüsâmuddîn Muhammed** şeklinde olmayıp **Hüsâmuddîn Ömer**'dir. Babasının adı **Abdülaziz Muhammed** olmayıp sadece **Abdülaziz**'dir. Büyük dedesinin ismi ise **Abdülaziz** olmayıp **Abdülaziz Mâze**'dir.²¹

2. Doğumu: Bıçer'in “Safer ayı 483/1091 yılında doğmuştur” der²² Doğrusu Safer ayı 483/1090'dır.

3. Künyesi: Bıçer'in es-Sadruşşehîd'in künyesi olan “Ebû Hafs”ı lakabı olarak zikretmesi hatalıdır. Çünkü Bu bilginin altında Bıçer tarafından verilen dipnotlardaki kaynaklarda da “Ebû Hafs” es-Sadruşşehîd'in lakabı değil tam aksine künyesi olarak zikredilmiştir. Bıçer'in konuyla ilgili kullandığı kaynaklar ise sırasıyla şöyledir:

a. Zehebî (ö. 748/1348), *Siyeru a'lami'n-nübela*, XX/97.

”ابن مازة شيخ الحنفية، عالم المشرق، أبو حفص، عمر بن عبد العزيز بن عمر بن عبد العزيز بن مازة البخاري“.

Görüldüğü üzere Zehebî “Ebû Hafs” ifadesinin es-Sadruşşehîd'in lakabı olduğuna dair herhangi bir şey söylememiştir. Metinden “Ebû Hafs”ın es-Sadruşşehîd'in künyesi olduğu açıktır.

20 Sadruşşehîd, *Umdetü'l-fetâvâ* (Tahkikin girişi) s. 78.

21 Bk. Neseфі, *el-Kand fi zikri 'ulemâ-i Semerkand*, s. 431, nr. 746; Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 34.

22 es-Sadruşşehîd, *Umdetü'l-fetâvâ* (Tahkikin girişi), s. 76, 79.

Zehebî (ö. 748/1348), *Târihu'l-İslâm*, XXXVI/420.

”عمر بنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ عُمَرَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ مَازَةَ: أَبُو حَفْصِ بْنِ أَبِي الْمَفَاخِرِ الْبُخَارِيِّ عَلَّامَةٌ مَا وَرَاءَ النَّهْرِ“.

Zehebî'nin bir önceki kitabında olduğu gibi burada da aynı şekilde Ebû Hafs'ı es-Sadruşşehîd'in künyesi olarak zikrettiğini görebiliriz.

b. Safedî (ö. 764/1363), *el-Vafi bi'l-vefeyât*, XXII/510;

”ابن مازة البُخَارِيُّ الْحَنْفِيُّ: عمر بن عبد العزیز بن عمر بن عبد العزیز بن مازة أبو حفص بن أبي المفاخر البُخَارِيُّ عَلَّامَةٌ مَا وَرَاءَ النَّهْرِ تَفَقَّهَ عَلَى وَالِدِهِ الْعَلَّامَةِ أَبِي الْمَفَاخِرِ وَبَرَعَ فِي مَذْهَبِ أَبِي حَنِيفَةَ وَصَارَ شَيْخَ الْعَصْرِ وَتُوفِّيَ سَنَةَ خَمْسٍ وَثَلَاثِينَ وَخَمْسَ مِائَةٍ“.

Safedî'nin verdiği bilgilerde Ebû Hafs'ın Biçer'in belirttiği gibi es-Sadruşşehîd'in lakabı değil künyesi olarak zikredildiği aşikârdır.

c. es-Sadruşşehîd, *Şerhu Edebi'l-kâdî*, nşr. Muhyî Hilal es-Serhan (Tahkikli metnin mukaddimesi), s. 26.

”وهو الإمام حسام الدين عمر بن عبد العزیز بن عمر (مازة أو ابن مازة) البُخَارِيُّ الحنفی أبو محمد، أَبُو حَفْصِ، المعروف بالصدر الشهيد، ويعرف أيضا بالحسام بالحسام الشهيد“.

Muhyî Hilal es-Serhan *Şerhu Edebi'l-kâdî*'nin tahkikine yazdığı mukaddimedede es-Sadruşşehîd'in yaygın olarak kaynaklarda geçen “Ebû Muhammed” ve “Ebû Hafs” şeklindeki her iki künyesini birlikte zikretmiştir. Ayrıca Ömer b. Abdilaziz'in “es-Sadruşşehîd,” “el-Hüsâm” ve “el-Hüsâmuş-şehîd” şeklinde halk arasında meşhur olduğunu da belirtmiştir.²³

Ali Rıza Karabulut ve Ahmet Turan Karabulut *Mucemu't-tarihu't-türasi'l-İslamî fi mektebâti'l-âlem* adlı 6 ciltlik eserinde es-Sadruşşehîd'in bilinen Ebû Hafs ve Ebû Muhammed künyelerine ek olarak “Ebü'l-Abbas” şeklinde bir künyeye de yer vermiştir.²⁴ es-Sadruşşehîd'in biyografisi ile ilgili klasik ve çağdaş kaynaklara dayalı yaptığımız tüm araştırmalarımıza rağmen böyle bir künyeye rastlayama-

23 Bk. es-Sadruşşehîd, *Şerhu Edebi'l-kâdî* (Neşredenin girişi), I, 26.

24 Karabulut – Karabulut, *Mu'cemu't-tarihi't-türasi'l-İslamî fi mektebâti'l-âlem*, III, 2273, nr. 6110.

dık. Dolayısıyla es-Sadruşşehîd için kullanılan “Ebû'l-Abbas” künyesinin hatalı olduğunu belirtmek istiyoruz.

4. Meşhur Olduğu Lakaplar: Biçer, es-Sadruşşehîd'i oğlu Muhammed Şemsüddin Ebû Ca'fer'in (ö. 618/1221) torunuyla karıştırarak “Sadr-ı Cihan” lakabıyla tanıdığını iddia etmiştir.²⁵ Tezinin ilgili bölümünde yararlandığı kaynak ise şöyledir:

Ömer Rıza Kehhâle (ö. 1987), *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, II/562.

”محمد صدر جهان (كان حيا هـ ٦٠٣ / م ١٢٠٧) محمد بن عبد العزيز بن محمد بن عمر بن عبد العزيز بن عمر مازة البخاري، الحنفي، الملقب بصدر جهان. فقيه. من تأليفه: تعليقة في الخلاف.“

Görüldüğü üzere Ömer Rıza Kehhâle eserinde Muhammed Sadr-i Cihan'ı şöyle tanımlamıştır: O (603/1207 yılında hayattaydı) Muhammed b. Abdilaziz b. Muhammed b. Ömer (ö. 536/1141) b. Abdilaziz b. Ömer Mâze el-Buhârî, el-Hanefî'dir “Sadr-i Cihan” lakabıyla tanınmaktadır. Fakihtir, fıkiha dair *Ta'lika fi'l-Hilaf* adlı eseri vardır. Buna göre “Sadr-i Cihan” lakabının es-Sadruşşehîd'in lakabı olarak zikredilmesinin hatalı olduğu görülmektedir.

5. Nispesi: Ali Rıza Karabulut ve Ahmet Turan Karabulut adı geçen eserlerinde es-Sadruşşehîd'in el-Buharî nispesine *el-İsbicâbî* diye başka bir nispe de eklemiştirler.²⁶ Bu nispenin es-Sadruşşehîd'e izafe edilmesinin hatalı olduğu kanaatindeyiz. Ulaşabildiğimiz kaynakların tümünde es-Sadruşşehîd için *el-İsbicâbî* nispesinin aksine *el-Buharî* kullanılmaktadır.

6. Vefatı: Kuveyt'te 45 cilt olarak basılan *el-Mevsuatü'l-fıkhiyye*'nin her cildinin sonunda âlimlerin biyografisine yer verildiği ek kısımlarda es-Sadruşşehîd'in vefat tarihi “436” olarak kaydedilmiştir.²⁷ Neredeyse tüm tarih ve tabakât yazarları es-Sadruşşehîd'in ölümünü Katvan Savaşı'nda gerçekleştiğini ittifakla belirtmektedirler.²⁸ Nitekim bu savaş 5 Safer 536 (9 Eylül 1441) tarihinde vuku bulmuştur. Dolayısıyla *el-Mevsu'atü'l-fıkhiyye*'nin ilgili kısmında kaydedilen vefat tarihinin hatalı olduğu ortaya çıkmaktadır.

25 es-Sadruşşehîd, *Umdetü'l-fetâvâ* (Tahkikin girişi), s. 78.

26 Karabulut – Karanbulut, *Mu'cemü't-tarihî't-türasî'l-İslamî fi mektebâtî'l-âlem*, III, 2273 nr. 6110.

27 *Mv. F.*, XII, 337.

28 Kefevî, *Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr*, II, 446; Aruzî Semerkandî, *Çehâr Makale*, s. 36-37; Avfî, *Lübübü'l-elbâb* (M. Kazvîni'nin ta'likleri), I, 332; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*; IX, 322; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, 419; a. mlf., *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, XX, 58, 97; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 149; Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, VI, 294-295; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 44; a. mlf., “Sadruşşehîd”, *DİA*, XXXV, 426.

B. ESERLERİYLE İLGİLİ HATALI BİLGİLER

es-Sadruşşehîd'in eserleriyle ilgili bazı bilimsel tezler ve müstakil çalışmalarda hatalı bilgilere rastlamak mümkündür. Burada öncelikle es-Sadruşşehîd'in bazı eserleriyle ilgili araştırmalarda geçen bilgileri olduğu gibi aktaracağız. Daha sonra bu bilgilerin doğru olup olmadığını inceleyeceğiz.

1. Bilimsel Çalışmalardaki Hatalar

a. *Kitâbü'l-Vâkıât*

Biçer doktora tezinin girişinde *Kitâbü'l-Vâkıât*'ı tanıtırken “*eserde ayrıca Muhammed b. Muhammed er-Reşid Kaşgarî'nin (ö. 687/1288) tercihlerine yer verilmiştir*”²⁹ şeklinde bir ifade kullanmıştır ki; bu bilgi tarihsel olarak imkânsız ve gerçeği yansıtmamaktadır. es-Sadruşşehîd'in *Kaşgarî'nin tercihlerine yer vermesi düşünülemez*. Çünkü Kaşgarî ondan yaklaşık bir asır sonra yaşamıştır. Biçer *Kitâbü'l-Vâkıât*'la ilgili Kâtib Çelebî'nin verdiği bilgiyi hatalı bir biçimde aktarmıştır. Doğrusu ise Muhammed b. Muhammed er-Reşid Kaşgarî, es-Sadruşşehîd'in *Kitâbü'l-Vâkıât*'ından seçmeler yaparak *Müntehabü Vâkıâtü'l-Hüsâmî*'yi³⁰ telif etmiş ve bu çalışmasını Erbil'de 687/1288 yılında tamamlamıştır. Onun ayrıca *Tehzibü'l-vâkıât* adında başka bir eseri de vardır.³¹

b. *Umdetü'l-müfti*

Umdetü'l-müfti es-Sadruşşehîd'e nispet edilen eserlerden olup onun başka bir eseri olan *Umdetü'l-fetâvâ* ile de karıştırılmaktadır. Zaman zaman ise başkasına ait olan *Umdetü'l-müfti* es-Sadruşşehîd'e nispet edilmektedir. Nitekim Hüseyin Aydın 2014'te Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde “*Sadruşşehîd Hüsameddin Ömer b. Abdülazîz el-Buhârî'nin “Umdetü'l-müfti” Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*” isimli yüksek lisans çalışmasıyla adı geçen eseri tek nüshasından tahkik yapmıştır. Brockelmann *Tarihu'l-edebî'l-Arabî*'de, Ahmet Özel *DİA*'daki “*Sadruşşehîd*” maddesinde ve Biçer “*Sadruşşehîd'in ‘Umdetü'l-fetâvâ Adlı Eserinin Tahkiki*” isimli doktora çalışmasında *Umdetü'l-fetâvâ*'nın *Umdetü'l-müfti ve'l-müstefti* adıyla da anıldığını dile getirmişlerdir.³² Ancak Ay-

29 es-Sadruşşehîd, *Umdetü'l-fetâvâ* (Tahkikin girişi), s. 89.

30 Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XI, 217.

31 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1998.

32 Bk. Brockelmann, *Târihu'l-edebî'l-Arabî*, VI, 295; Özel, “*Sadruşşehîd*”, *DİA*, XXXV, 426; es-Sadruşşehîd, *Umdetü'l-fetâvâ* (Tahkikin girişi), s. 91.

dın 'Umdetü'l-müfti'nin 'Umdetü'l-fetâvâ ile aynı olmadığını yaptığı araştırmalar sonucunda farklı bir eser olduğunu tespit ettiğini iddia etmiştir.³³

el-Fihrişü's-şâmil li'l-mahtûtât (el-Fıkh ve usûlihi), adlı çalışmayı hazırlayanlar, Biçer ve Özel³⁴ 'Umdetü'l-fetâvâ ile 'Umdetü'l-müfti ve'l-müstefî'nin farklı isimlerle anılsa da aynı eser olduğunu belirtmişler ve esere ait 19 adet yazma nüshası zikretmişlerdir.³⁵

'Umdetü'l-müfti'yi yüksek lisans tezi olarak hazırlayan Aydın'nın eserde geçen iki atfı dikkatle incelemeye değeri için başkasına ait bir eseri es-Sadruşşehîde mal ettiği görülmektedir. Bu durum tahkik çalışmalarının zannedildiği gibi basit bir iş olmadığı, büyük bir sorumluluk alınması gerektiğini göstermektedir. Biz ilgili atıfları 'Umdetü'l-müfti'nin tahkikli halinden verdikten sonra eserin kime ait olduğu ile ilgili kanaatimizi belirteceğiz:

Birincisi: 'Umdetü'l-müfti'de Burhânüddin Mahmud b. Ahmed el-Buhârî'nin (570/1175) *el-Muhitü'l-Burhânî* adlı eserine dayandırılarak verilen bir mesele şöyledir:

”ولو شك في خروج الوقت فنوى فرض الوقت لا يجوز؛ لأنه قد يكون ظهراً وقد يكون عصرًا ولو نوى ظهر الوقت أو عصره يكون يجوز بناء على أن القضاء بنية الأداء، والأداء بنية القضاء يجوز هو المختار ذكره في المحيط.”

“Kişinin vaktin çıkması konusunda şüpheye düşüp bunun üzerine farzı niyet ederse, sahih olmaz (caiz değildir), çünkü bu öğle namazı de olabilir, ikinci de olabilir. Eğer öğle vaktini veya ikinci vaktini niyet ederse eda niyeti kaza yerine, kaza niyeti eda yerine geçtiği için caizdir, bu görüş *el-Muhit*'ta tercihe şayan görüş olarak zikredilmiştir.”³⁶

İbn Mâze diye meşhur olan Burhânüddin Mahmud b. Ahmed el-Buhârî'nin (570/1175?) *el-Muhitü'l-Burhânî*'sinde bu mesele farklı lafızlarla şöyle yer almıştır:

”...وإن كان يصلي بعدما خرج وهو لا يعلم بخروج الوقت فنوى فرض الوقت لا يجوز؛ لأن بعد خروج وقت الظهر فرض الوقت يكون هو العصر، فإذا نوى فرض الوقت كان نواياً العصر وصلاة الظهر لا تجوز بنية العصر.”

33 Bk. Aydın, *Sadruşşehîd Hüsameddin Ömer b. Abdülazîz el-Buhârî'nin Umdetü'l-Müfti Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Tahkikin girişi), s. 39-48.

34 Bk. Özel, “Sadruşşehîd”, *DİA*, XXXV, 426.

35 Bu eserin el yazma nüshaları için bk. *el-Fihrişü's-şâmil li'l-mahtûtât (el-Fıkh ve usûlihi)*, VI, 291-292.

36 Aydın, *Sadruşşehîd Hüsameddin Ömer b. Abdülazîz el-Buhârî'nin Umdetü'l-Müfti Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Tahkikli Metin), s. 18.

“...Vaktin çıkmasından habersiz olarak vakit çıktıktan sonra namaz kılsa, kıldığı namazda da vaktin farzını niyet ederse caiz değildir; çünkü öğlenin vaktinin çıkmasıyla farz olan vakit ikinci namazdır, vaktin farzını niyet ederse ikindinin farzını niyet etmiş olur, öğle namazının ikinci niyetiyle kılınması caiz değildir”.³⁷

Aydın'ın es-Sadruşşehîde nispet ettiği ‘*Umdetü'l-müftî*'de yeğeni Mahmud b. Ahmed'in *el-Muhitü'l-Burhâni*'sinden nakil yapılması eserin ona ait olmasını imkânsız kılmaktadır. Kaldı ki Mahmud b. Ahmed eserlerinde amcası ve aynı zamanda hocası olan es-Sadruşşehîd'in *Kitâbü'l-Vâkıât* ve diğer eserlerine çok sayıda atıf yaptığı vakidir.³⁸

İkincisi: ‘*Umdetü'l-müftî*'de tahkiki yakın zamanda tamamlanan es-Sadruşşehîd'in *el-Vâkıât*'ına da şöyle bir atıf yapılmıştır:

رجل قال لامرأته: ”طلاقك عليّ واجب أو لازم أو ثابت أو فرض“ عن أبي حنيفة رحمه الله: ”لا يقع في الكل، وذكر عن الصدر الشهيد في واقعاته يقع في الكل“.

“Kişi karısına “senin talakın bana vacip, ya da lazım veya sabit yahut farzdır” derse, Ebû Hanife'den rivayet edildiğine göre bu sözlerin tümünde talak gerçekleşmiş olmaz, es-Sadruşşehîd'in *Vâkıât*'ında zikredildiğine göre bu lafızların tümünde talak gerçekleşmiş olur”.³⁹

es-Sadruşşehîd'in *Kitâbü'l-Vâkıât*'ında bu mesele detaylı bir şekilde şöyle yer almıştır:⁴⁰

رجل قال لامرأته: ”إن دخلتِ الدار فطلاقك عليّ واجب أو لازم أو ثابت أو فرض“، فدخلتِ الدار، تكلموا، منهم من قال: ”يقع تطليقة رجعية، نوى الطلاق أو لم ينو“ ومنهم من قال: ”لا يقع، نوى الطلاق أو لم ينو“ ومنهم من قال في قول أبي حنيفة رحمه الله: ”يقع“، وفي قول أبي يوسف ومحمد ”يقع في قوله لازم“، وفي قوله واجب لا، ومنهم من قال وهو قول محمد بن مقاتل عن أبي حنيفة رحمه الله: ”لا يقع في الكل“ وعند محمد يقع في قوله لازم وعند أبي يوسف ينوي ومنهم من قال: ”إن في قوله واجب يقع نوى أو لم ينو لتعارف الناس وفي قوله لازم أو ثابت أو فرض لا يقع نوى أو لم ينو لعدم التعارف“،

37 İbn Mâze, *el-Muhitü'l-Burhâni*, I, 286-287.

38 Bk. İbn Mâze, *el-Muhitü'l-Burhâni*, I, 69, 80, 117, 122, 217, 220, II, 176, 286, 385...

39 Aydın, *Sadruşşehîd Hüsameddin Ömer b. Abdülaziz el-Buhârî'nin Umdetü'l-Müftî Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlîli* (Tahkikli Metin), s. 48.

40 *Kitâbü'l-Vâkıât*, vr. 69^b-70^a.

وقد ذكرنا هذه المسألة في آخر أيمان المختصر الكافي، والمختار أنه لا يقع في الكل؛ لأن نفس الطلاق لا يكون واجباً ولا لازماً وثابتاً وإنما يكون حكمه واجباً ولازماً وثابتاً وحكم الطلاق لا يجب ولا يثبت إلا بعد الوقوع ولو قال: "طلاقك علي لا غير" لا يقع.

Görüldüğü üzere es-Sadruşşehîd'in *Kitâbü'l-Vâkıât*'ında bu mesele bütüncül bir şekilde ele alınıp tüm görüşler verildikten sonra es-Sadruşşehîd kendi görüşünü ve gerekçelerini açıklamıştır. *Umedetü'l-müftî*'de es-Sadruşşehîd'e nispet edilen görüşün de hatalı bir biçimde aktarıldığı ortaya çıkmaktadır; çünkü es-Sadruşşehîd kişinin karısına "Senin talakın bana vacip, ya da lazım veya sabit yahut farzdır" ifadelerini kullandığında boşanmanın bu lafızların tümünde gerçekleşmeyeceğini söyler. Ona göre bu lafızlar bizatihi talakın kendisiyle ilgili olmayıp hükmüyle ilgilidir, talak vuku bulmadan hükümlerinden de bahsedilemez.

Aydın'ın tahkik ettiği '*Umedetü'l-müftî*'nin metninde "es-Sadruşşehîd'in *Vâkıât*'ında zikredildiğine göre" (وذكر عن الصدر الشهيد في واقعاته) ibaresi eserin es-Sadruşşehîd dışında başka bir müellife ait olduğunu gösterir; çünkü es-Sadruşşehîd kendi eserine işaret etmek istediğinde "Biz bu meseleyi *Şerhu'l-Cami'i's-sagîr*'de zikrettik" (وقد ذكرنا هذه المسألة في شرح الجامع الصغير) gibi müttekellim kipi kullanarak atıf yapar. Bu es-Sadruşşehîd'in eserlerindeki üslubudur. Bunun örnekleri *Kitâbü'l-Vâkıât*'ta çoktur.⁴¹

Tüm bu açıklamalardan sonra '*Umedetü'l-müftî*'nin kime ait olduğu sorusu aklımıza gelmektedir ki; yaptığımız araştırmalar sonucunda '*Umedetü'l-müftî*'nin Fahrudin Kadîhan'a (ö. 592/1196) ait olduğunu⁴² tespit ettik. Nitekim Kâtib Çelebi'nin belirttiğine göre Kadîhan'ın bu eseri *en-Nükâye fi ilmi'l-Hidâye, Nükayetü Kadîhan, en-Nükayetü's-sugrâ* ve '*Umedetü'l-müftî*' isimleriyle bilinmektedir.⁴³ Aydın'ın iddia ettiği gibi bu eser es-Sadruşşehîd'e ait değildir. Yine aynı şekilde onun iddia ettiği gibi bu eser tek nüshalı olmayıp birden fazla elyazma nüshası kütüphanelerde mevcuttur.⁴⁴ '*Umedetü'l-müftî*'nin Riyad Üniversitesi yazma eserler bölümü nr. 2342'de kayıtlı nüshası ile Aydın'ın tahkikli metnindeki başlangıç ve bitiş cümleleri şöyledir:

41 *Kitâbü'l-Vâkıât*, vr. 13^b, 17^a, 24^b, 25^b, 28^b, 36^b, 41^b.

42 *el-Fihrişü's-şâmil li'l-mahtûtât (el-Fıkh ve usûlihi)*, VI, 290-291.

43 Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1972.

44 Bk. Tokyo Üniversitesi Kültür ve Doğu Araştırmaları Enstitüsü, nr. 2404: <https://al-mostafa.info/data/arabic/depot3/gap.php?file=m002545.pdf> (Erişim: 19.10.2018); Riyad Üniversitesi, Yazma eserler bölümü, nr. 2342: <https://al-mostafa.info/data/arabic/depot/gap.php?file=m016399.pdf> (Erişim: 19.10.2018), İstanbul Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1034; Manisa İl Halk Ktp., nr. 45 Hk 812.

'Umdetü'l-müfti, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 812:

Başı:

بسم الله الرحمن الرحيم، رب يسر وأعن يا كريم، الحمد لله رب العالمين والعاقبة للمتقين والصلاة على محمد وآله الطيبين الطاهرين. باب ما يجوز الوضوء به وما لا يجوز: الماء الجاري يجوز الاغتسال فيه والوضوء منه ولا يتنجس بوقوع النجاسة ما لم يظهر أثرها فيه بلون أو طعم ...

Sonu:

قال أبو حنيفة رحمه الله: "لأن يخطي الرجل عن فهم خير من أن يصيب بغير فهم". قال محمد رحمه الله: "إذا كان صواب الرجل أكثر من خطأ به لم يحل له أن يفتي حتى يعرف أحكام السنة والناسخ والمنسوخ وأقاويل الصحابة والمتشابهة ووجوه الكلام"، وعن أبي يوسف وزفر وما فيه رحمه الله أنهم قالوا: "لا يحل لأحد أن يفتي بقولنا ما لم يعلم من أين قلنا، وإن كان حافظا لأبس بالجواب على وجه الحكاية، وإن كان غير حافظ لا يسعه القياس إلا أن يعرف طريق المسألة وهذه مذهب القوم". وقال أبو بكر: "وإن حفظ جميع كتب أصحابنا فلا بد من أن يتلمذ للفتوى حتى يهتدي إليه، والله أعلم بالصواب".

'Umdetü'l-müfti, Riyad Üniversitesi, Yazma eserler bölümü, nr. 2342:

Başı:

بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله رب العالمين والعاقبة للمتقين والصلاة على محمد رسوله وآله الطيبين الطاهرين أجمعين. باب ما يجوز الوضوء به وما لا يجوز: الماء الجاري يجوز الاغتسال والوضوء منه ولا يتنجس بوقوع النجاسة ما لم يظهر أثرها فيه بلون أو طعم أو رائحة ...

Sonu:

قال أبو حنيفة رحمه الله: "لأن يخطي الرجل عن فهم خير من أن يصيب بغير فهم". قال محمد رحمه الله: "إذا كان صواب الرجل أكثر من خطائه يحل أن يفتي، وقال أبو يوسف: لا يحل أن يفتي حتى يعرف أحكام الكتاب والسنة والناسخ والمنسوخ وأقاويل الصحابة والمتشابهة ووجوه الكلام"، عن أبي يوسف رحمه الله وزفر رحمه الله وما فيه رحمه الله أنهم قالوا: "لا يحل لأحد أن يفتي بقولنا ما لم يعلم من أين قلنا، وإن كان

حافظا لا بأس بالجواب على وجه الحكاية، فإن كان غير حافظ لا يسعه القياس إلا أن يعرف طريق المسائل وهذه مذهب القوم“. وقال أبو بكر رحمه الله: ”وإن حفظ جواب جميع كتب أصحابنا لا بد من أن يتلمذ للفتوى حتى يهتدي إليه، والله أعلم“.

Her ikisinin başlangıç ve bitiş cümlelerine bakıldığında farklı eserler olmadığı aşikârdır. Kadîhân'ın bu eseri 2018 başında İbrahim Ayeş tarafından tahkik edilerek *en-Nükâye fi ilmi'l-Hidâye el-müsemma Nükayetü Kadîhân ev 'Umdetü'l-müftî* adıyla Kahire'de Daru'l-İhsan yayınlarından çıkmıştır.

c. et-Tahkik fi't-Tefsir

Kaynaklarda es-Sadruşşehîde nispet edilmese de Süleyman Mollaibrahimoğlu'nun Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan elyazma tefsirlerle ilgili yaptığı katalog çalışmasında bu eserden bahsetmiştir. Eser hakkında ilk defa bilgi veren Mollaibrahimoğlu şunları söylemiştir:

“...Bu eserin müellife aidiyeti ile ilgili kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Eldeki nüsha tefsirin üçüncü cildini oluşturmaktadır. Eserin dışında 1^a varagında es-Sadruşşehîd şeklinde bir kayda rastlanmaktadır. Dirayet ve dil ağırlıklı, geniş hacimli bir eserdir. Tefsirin metni içinde es-Sadruşşehîd, hocasını kastederek “üstadım el-Hâkim Ebû Said'in Tehzibü't-tefsir'de belirttiği gibi...” sözünü nakletmesi, onun, Ebû Said Muhassin b. Muhammed el-Beyhakî'nin (ö. 494/1101) talebesi olduğunu göstermektedir. Tefsirde, ayetler gruplandırılarak “kavlühü” ibaresiyle zikredilerek tefsir edilmiştir. Kelime izahları yanında ayetlerin i'râbına önemli ölçüde yer verilmiş ve kıraat farkları belirtilmiştir. Filolojik izahlarda ayet ve şiirden şevâhid getirilmiş ve sebeb-i nüzûle temas edilmiştir. et-Tahkik fi't-tefsir'in bir adet elyazma nüshası Süleymaniye, Fatih 234 nuamrada kayıtlı olup 164 varak 29 satırdır. Meryem suresi'nden başından Ahzab suresinin sonuna kadar 15 surenin tefsirine yer verilmiştir...”⁴⁵

Özetle Mollaibrahimoğlu kitabın kapağına kimliği belirsiz kişilerce eklenen “Sadruşşehîd'in et-Tahkik fi't-tefsir'inin üçüncü cildi” (الجلد الثالث من التحقيق) ibaresi⁴⁶ ve metin içinde geçen “üstadım el-Hâkim Ebû Said'in Tehzibü't-tefsir'de belirttiği gibi...” ifadesinden hareketle bu eserin es-Sadruşşehîd'in tefsiri olduğunu belirtmiştir.

45 Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsir Literatürü*, s. 131-133.

46 et-Tahkik fi't-tefsir, Süleymaniye Ktp., Fatih nr. 234, vr. Kapak kısmı.

Mollaibrahimoğlu “*üstadım el-Hâkim Ebû Saîd’in Tehzibü’t-tefsir’de belirttiği gibi...*” ibaresinde yer alan *Ebû Saîd’i Ebû Sa’id* şeklinde okumuş ve bu kişinin es-Sadruşşehîd’in hocası Ebû Saîd Muhassin b. Muhammed el-Beyhakî (ö. 494/1101) olabileceğini söylemiştir. Hâlbuki bu ibare ilgili nüshada şöyle geçmektedir:

ولم يات مفسر واضح و اوضح منه واقرب الى المراد ما ذكره سبختي
الحاكم ابو سعد في تدبب التفسر ان معناه قل ما اسالكم عليه من اجب

“*Üstadım el-Hâkim Ebû Saîd’in Tehzibü’t-Tefsir’de belirttiği gibi...*” (ما ذكره) (شيخى الحاكم أبو سعد في تهذيب التفسير).⁴⁷

Biz burada *el-Hâkim Ebû Sa’id*’in kimliği ile ilgili şu aşağıdaki tahminleri zikrederek daha sonra *et-Tahkik fi’t-tefsir* kime ait olduğu ile ilgili tespitlerimize yer vereceğiz.

Birincisi: *el-Hâkim Ebû Saîd*’in tam adı Ebû Saîd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrame el-Hâkim el-Cüşemî el-Beyhakî (ö. 494/1101) olup Zeydiyye mezhebini önde gelen fakihî, müfessir ve Zeydî-Mutezilî kelamcıdır. Carullah Zemaşerî onun yetiştirdiği en büyük müfessirlerdendir.⁴⁸ Hâkim el-Cüşemî hakkında doktora çalışması bulunan Adnân Zerzûr’un belirttiği göre her ne kadar o ilk eğitim yıllarında Hanefî fakihlerden zâhirûr-rivâye eğitimini almış olsa da daha sonra Zeydiyye mezhebine geçmiştir. Bu sebeple Hanefî tabakât yazarları kendisinden hiç bahsetmemektedir.⁴⁹

Kur’ân-ı Kerim’in tamamını tefsir ettiği en meşhur eseri *et-Tehzib fi tefsiri’l-Kur’ân*’dır. Muhammed Eroğlu’na göre Brockelmann’ın onu *Ebû Sa’id el-Muhsin b. Muhammed b. Kerame* şeklinde vermesi hatalıdır.⁵⁰ Böylece Mollaibrahimoğlu’nun Hâkim el-Cüşemî’nin künyesini *Ebû Sa’id* olarak vermesinin de hatalı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Adenevî tabakâtında *et-Tehzib fi’t-Tefsir* adlı bir eserin el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrame el-Beyhakî’ye (ö. 494/1101) ait olduğunu belirtmiştir.⁵¹

İkincisi: *Ebû Saîd* künyesine sahip diğer bir müellif ise *el-Ensab* adlı eserin yazarı ulema ailesinden olan Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur es-Sem’ânî (ö.

47 *et-Tahkik fi’t-tefsir*, Süleymaniye Ktp., Fatih nr. 234, vr. 92^b.

48 Adnan Zerzûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecûhu fi tefsiri’l-Kur’ân*, s. 65, 71, 80-82.

49 Zerzûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecûhu fi tefsiri’l-Kur’ân*, s. 80-82.

50 Muhammed Eroğlu, “Hâkim el-Cüşemî”, *DİA*, XV, 185-186; Hâkim el-Cüşemî’nin hayatı, eserleri, mensup olduğu fikhî ve itikadî mezhebi hakkında detaylı bilgi için bk. Zerzûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecûhu fi tefsiri’l-Kur’ân*, s. 65-120.

51 Adenevî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, s. 237-238.

562/1166) olabilir. Onun günümüze ulaşmayan birçok eserinden bahsedilir.⁵² *Tehzibü't-tefsir* de onlardan biri olabilir.

Üçüncüsü: *et-Tahkik fi't-tefsir*, Şafii fakihi, Eşarî kelamcısı müfessir Adudüddin el-İcî'nin (ö. 756/1355) *Tahkiku't-tefsir fi teksiri't-tenvir* adlı tefsiri de olabilir.⁵³ Ancak bahsimize konu olan *et-Tahkik fi't-tefsir*'in 92^b varagında geçen “*üstadım el-Hâkim Ebû Sa'd*” ibaresi bunu imkânsız kılmaktadır; çünkü Hâkim el-Cüşemî'nin vefatına baktığımızda Adudüddin el-İcî ile onun arasında 250 senelik bir fasıla var, böylece hoca talebe ilişkisinden bahsedilemez.

Yukarıda verilen bu bilgilerden hareketle *et-Tahkik fi't-tefsir*'in Mollaibrahimoğlu'nun iddia ettiği gibi es-Sadruşşehîde ait olmadığı, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrame el-Hâkim el-Cüşemî el-Beyhakî'nin (ö. 494/1101) Zeydî-Mutezîlî fakihi ve kelamcısı olması hasebiyle es-Sadruşşehîd'in hocası olmadığı ortaya çıkmaktadır. Son tahlilde *et-Tahkik fi't-tefsir*'in el-Hâkim el-Cüşemî'nin talebelerinden birine ait olabileceğini söyleyebiliriz.

d. Kitâbü't-Tekmile

Kaynaklarda bu isimle bir eser es-Sadruşşehîde nispet edilmemektedir. Ancak İstanbul Fatih Camii Kütüphanesi'nde nr. 1534'te (Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr. 1534) *Kitâbü't-Tekmile* isimli bir eser bulunmaktadır. *Şerhu Edebi'l-kâdi*'yi tahkik eden Muhyî Hilal es-Serhan ve *Şerhu'l-Cami'is-sagîr*'i tahkik eden ekip mukaddimelerinde *Kitâbü't-Tekmile*'yi ona nispet etmişlerdir.⁵⁴ *Kitâbü't-Tekmile*'nin Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr. 1534'te kayıtlı 594/1197 yılında istinsah edilen nüshasına bizzat ulaştığımızda bu eserin Hanefî fakihi Hüsâmuddîn Ali b. Ahmed⁵⁵ b. Mekkî er-Razî'ye (ö. 598/1201) ait olduğunu elyazmanın kapağındaki yazı ve mukaddimesinden tespit ettik. Kitabın kapağındaki kayıt ve eserin başlangıç cümleleri Katib Çelebî'nin eser hakkında verdiği bilgi ve başlangıç cümleleriyle örtüşmektedir. Katib Çelebî'nin verdiği bilgilere göre *Kitâbü't-Tekmile* Hüsâmuddîn Ali b. Ahmed'in *Muhtasaru'l-Kudûrî*'ye yazdığı *Hulasatü'd-*

52 Abdülkerim es-Sem'ânî'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, XXII, 456-464; Efendioğlu, “Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed”, *DİA*, XXXVI, 461-462.

53 Bk. Görgün, “İcî, Adudüddin”, *DİA*, XXI, 410-413.

54 es-Sadruşşehîd, *Şerhu Edebi'l-kâdi* (Neşredenin girişi), I, 54-55; es-Sadruşşehîd, *Şerhu'l-Cami'is-sagîr* (Neşredenlerin girişi), s. 32.

55 Hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 543-544; Taşköprizâde, *Miftahu's-sa'ade*, II, 256-257; İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim* (Dimaşk 1992), s. 207-208; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 118.

*delâil fi tenkihi'l-mesâil*⁵⁶ adlı şerh üzerine yazdığı *Tekmile*'nin şerhidir.⁵⁷ Böylece Hüsâmuddîn Ali b. Ahmed'in Kudurî'nin *el-Muhtasar*'ı üzerine *Şerh, Tekmile* ve *Tekmile şerhi*'nden oluşan üç adet çalışmasının olduğu ortaya çıkmaktadır.

Eserde 44 kitab (bölüm) mevcut olup Taharet ile başlamıştır. Son kitabı ise *Kitâbü'l-Vasâya* (Vasiyetler bölümü)'dür.

Kitâbü't-Tekmile'nin başlangıç ve bitiş cümleleri şöyledir:

Başı:

أما بعد، حمدا لله الكريم على نعمائه... فإني لما كتبت كتاب التكملة، عرضته على بعض المتفهمة، فاستحسنه وارتضاه، فالتمس مني أن أضم إلى تلك المسائل شيئا من الدلائل المستخرجة من كلام المشايخ الكبار، على سبيل الإيجاز والاختصار، فأجبتة.

Sonu:

قال الكرخي هو قولهم جميعا إذا لم يكن هناك من ينكر لما ذكرنا أن الوارث خصم عن الميث فصار إقراره كإقرار الميت، والله تعالى أعلم.

2. Kütüphane Kayıtlarındaki Hatalar

Bazı kütüphane kayıtlarında es-Sadruşşehîde ait olmayan eserler onun adına kaydedilmiştir. Bunların bazılarını elyazma eser kütüphane incelemelerimizde tespit etmiş bulunmaktayız. Bu hatalar kataloglama işleminin ne kadar özenle yapılması gerektiğini bir kere daha göstermiş olmaktadır. Bu hatalara aşağıdakileri örnek olarak zikredebiliriz:

a. Ankara Milli Kütüphane'nin çevrimiçi katalogunda nr. R-675/6'da kayıtlı *Risale fi'l-ehadis* es-Sadruşşehîd adına kaydedilmiştir. Hâlbuki bu eser ona ait değildir. Eserin tam adı *Risâle fi beyâni ehâdisi'l-mevzua* (رسالة في بيان أحاديث) olup Hasan b. Muhammed'in (ö. 650/1252) uydurma rivayetlere dair yazdığı risaledir.

b. Samsun İl Halk Kütüphanesi nr. 55 Hk 953'de (Ankara Millî kütüphanesi 1656 DVD numarasına) kayıtlı *Usûlü Hüsâmî* adlı yazma nüsha es-Sadruşşehîde ait değildir. Nüshayı incelediğimizde usul-ı fıkha dair bir eser olmadığı furu-ı fıkha ait bir eser olduğu isminin de *el-Yetimetü's-sugrâ* olduğu tespit edilmiştir.

56 Bu eser Ebü'l-Fazl ed-Dimayati'nin tahkiikiyle Mektebetü'r-rüşd tarafından 2007 yılında Riyad'da neşredilmiştir.

57 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1631-1633.

c. Topkapı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi III. Ahmed Kitaplığı nr. [(3547) A.1107/2]'da bulunan nüshanın es-Sadruşşehîd'in *Kitâbü'l-Vâkıât*'ının 2. cildi olarak kaydedilmiş olması hatalıdır. Eser es-Sadruşşehîd'in *el-Fetâva'l-kübrâ* adlı eserinin eksik bir nüshasıdır.

d. Burdur İl Halk Kütüphanesi nr. 15 Hk 2109 numarada bulunan nüshanın es-Sadruşşehîd'in *Kitâbü'l-Vâkıât*'ı olarak kaydedilmesi hatalıdır. Eser Burhânüddin Mahmud b Ahmed'in İmam Muhammed'in *el-Cami'û's-sagîr* adlı eserine yazdığı *Şerhu'l-Cami'is-sagîr* isimli eseridir.

e. Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi nr. 7503'te yer alan nüsha İmam Muhammed'in *el-Cami'û's-sagîr*'i olarak kaydedilmiştir. Hâlbuki bu eser es-Sadruşşehîd'in *el-Cami'û's-sagîr* tertibidir.

f. Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi nr. 7503'te kayıtlı nüsha Abdurrahman Süyûtî'nin (ö. 911/1505) hadis alanında yazdığı *el-Cami'û's-sagîr*'i olarak kaydedilmiştir. Eser incelendikten sonra es-Sadruşşehîd'in Hanefi fihhına dair *el-Cami'û's-sagîr* şerhi olduğu tespit edilmiştir.

g. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 1531'de *el-Fetâva'l-kübrâ* adıyla es-Sadruşşehîd'e nispet edilerek kaydedilen eser Ebû Nasr Muhammed b. Abdurrahman el-Hemedanî'nin *Kitâbü'l-Mebiât fi mevâizi'l-beriyyat* adlı eseridir. Eser *Kitâbü'l-Büyû'* ile başlayıp *Babü'l-Münâsaha* ile son bulmuştur.

h. Süleymaniye Kütüphanesi Karaçelebizâde nr. 210'da *Vâkıâtü'l-Hüsâmiyye* adıyla kaydedilen eser es-Sadruşşehîd'in bir başka eseri olan *el-Fetâva'l-kübrâ*'dır.

i. Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nr. 234'te kayıtlı *et-Tahkik fi't-tefsir* es-Sadruşşehîd'e ait değildir. Bir önceki başlıkta hakkında bilgi verildi.

j. Süleymaniye Kütüphanesi Denizli nr. 202'de *Vâkıâtü Ecnas* şeklinde kaydedilen nüsha yazarlarını tespit edemediğimiz 5 risaleden oluşuyor. *Vâkıât* ve *ecnas* ile ilgili bir eser değildir. Tasavvuf, fıkıh, tefsir risalelerinin yer aldığı bu mecmua içinde karışık notlar ve yazılar da vardır. Risalelerin biri de Osmanlıca'dır.

k. Süleymaniye Kütüphanesi Amcazade Huseyin nr. 454, es-Sadruşşehîd'in *Cevahirü'l-ferâiz* adlı eser olarak kaydedilmiştir. Nüshayı temin edip incelediğimizde toplam 14 risale ve 1 adet Osmanlıca kasideden oluştuğunu tespit ettik. Baş taraftaki risalelerden biri de Osmanlıca'dır. Dolayısıyla eserin müellifimizle ilgisi bulunmamaktadır.

I. Beyazıt Devlet Kütüphanesi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa nr. 258/18924'te kayıtlı nüsha *Kitâbü'l-Vâkıât* olarak kaydedilmiştir. Bu nüsha Ebü'l-Leys Semerkandî'nin *Kitâbü'n-Nevâzil* adlı eserinin eksik bir nüshası olup *Kitâbü'ş-Şehâde* ile başlamıştır. Böylece kütüphane kaydının hatalı olduğu ortaya çıkmaktadır. Müstensihî İbrahim b. Hacı Ahmed olan bu nüsha nesih yazısıyla 167 yaprakta 815/1412 tarihinde yazılmıştır. Her varlığında 17 satır olan bu nüshanın ölçüleri ise 285×195 mm'dir. İstanbul Kâdısı Hasan Efendi'nin mülkiyet kaydı, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın vakıf mührü vardır.

m. İsparta İl Halk Kütühanesi nr. 32 Hk 1494'te (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 42 Kon 3834'te) kayıtlı nüsha *Kitâbü'l-Vâkıât* değildir. Bu nüsha es-Sadruşşehîd'in *el-Fetava'l-Kübrâ* adlı eserinin eksik bir nüshasıdır. *Kitâbü't-Tahare* ile başlayıp *Kitâbü'l-Kısme* ile son bulmuştur. Baş tarafta nüshanın Burdur'lu Müftizâde oğlu Salih Efendi'nin mülkiyet kayd vardır. Daha sonra başka kişilerin mülkiyetine geçtiği ile ilgili baş tarafta bazı notlar eklenmiştir. 302 varakta yazılan bu nüshanın her varlığında 19 satır vardır. Müstensihî Ebü'l-Fezâil Muhammed b. Abdülhamîd'dir. İstinsah tarihi 590/1194 olarak kaydedilmiştir.

n. Taşkent Birünî Şarkşinaslık Enstitüsü Kütüphanesi, Yazma Eserler Bölümü, nr. 7756'da, 654/1256 yılında istinsah edilen yazma eser *Kitâbü'l-Vâkıât* olarak kaydedilmiştir.⁵⁸ Özbekistan'ın Taşkent şehrinde bulunan bir dostumuzun yaptığı incelemeler sonucunda söz konusu eserin müellifin *Fetava'l-Kübra* isimli kitabı olduğu anlaşılmıştır.

SONUÇ

Dinî, siyasî ve ilmî kişiliğiyle bilinen es-Sadruşşehid Ömer b. Abdilaziz Merv doğumludur. 12 yaşında iken Büyük Selçukluların Horasan Meliki Sultan Sencer'in babası Abdülaziz'i Buhara'ya daveti ve Buhara Sadrı olarak tayin etmesi üzerine Buhara'ya yerleşti. Babasından fıkıh tahsil etti. Kısa sürede ünü bölgeye yayılarak döneminin önde gelen fakihleri arasında yerini aldı. Ayşe Biçer es-Sadruşşehid ile ilgili verdiği şecerede onu oğlu Muhammed Şemsüddin Ebû Ca'fer'ın (ö. 618/1221) torunuyla karıştırarak böyle bir hataya sebebiyet vermiştir. Kefevî ve Nesefî'nin verdiği bilgilere göre es-Sadruşşehid'in tam adı "Ebû Hafis (Ebû Muhammed) Hüsâmüddin es-Sadruşşehid Ömer b. Abdilaziz b. Ömer b. Abdilaziz Mâze el-Buharî'dir. Ali Rıza Karabulut ve Ahmet Turan Karabulut'un

58 Ferfur- el-Hafiz, *el-Müntekâ min mahtûtâtı ma'hadi'l-Birünî li'd-dirasatiş-şarkıyye*, s. 146.

es-Sadruşşehid için belirttikleri “Ebü'l-Abbas” şeklindeki künye ve İsbicâbî nispeti de hatalıdır.

‘*Umdetü'l-müftî*’yi yüksek lisans tezi olarak hazırlayan Aydın’ın eserde geçen iki atfı dikkatle incelemeyeği için Kadîhan’a ait olan *en-Nükâye fi ilmi'l-Hidâye, Nükayetü Kadîhân veya ‘Umdetü'l-müftî* isimleri ile bilinen bir risaleyi es-Sadruşşehîd’e mal ettiğİ görölmüştür. Yine aynı şekilde onun iddia ettiğİ gibi bu eser tek nüshalı olmayıp birden fazla elyazma nüshası dünya kütüphanelerinde mevcuttur.

Süleyman Mollaibrahimoğlu *et-Tahkik fi't-tefsir*'in kapağında kimliğı belirsiz kişilerce eklenen “*Sadruşşehîd'in et-Tahkik fi't-tefsir'inin üçüncü cildi*” ibaresi ve metin içinde geçen “*üstadım el-Hâkim Ebû Said'in Tehzibü't-tefsir'de belirttiğİ gibi...*” ifadesinden hareketle bu eserin es-Sadruşşehîd'in tefsiri olarak zikretmesi hatalıdır. Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrame el-Hâkim el-Cüşemî el-Beyhakî'nin (ö. 494/1101) Zeydî-Mutezîlî fakihi ve kelamcısı olması hasebiyle es-Sadruşşehîd'in hocası olmamalıdır. *et-Tahkik fi't-tefsir*'in ise el-Hâkim el-Cüşemî'nin talebelerinden birine ait olması muhtemeldir.

es-Sadruşşehid'in hayatı ile alakalı günümüzdeki çalışmalardaki hatalara bakıldığında araştırmacıların onunla ilgili kaynakları gerektiğİ gibi değerlendirmedikleri ortaya çıkmaktadır. Elyazma eser kütüphane kayıtlarındaki hatalara bakıldığında ise bu hataların kataloglama işleminin titizlik ve hassasiyetle yapılmadığından kaynaklandığını görölmüştür.

Kaynakça

- Adenevî**, Ahmed b. Muhammed (ö. h. XI. asır), *Tabakâtü'l-müfessirin* (thk. Süleyman b. Salâh Kazzi), 1. bs., Medine 1417/1997.
- Aruzî Semerkandi**, Ahmed b. Ömer (ö. 552/1157), *Mecme'u'n-nevâdir =Çehar Makale* (thk. Muhammed Kazvîni, nşr. Muhammed Muin), Tahran 1958.
- Avfî**, Nürüddin Muhammed b. Muhammed (ö. 629/1232), *Lübâbü'l-elbâb* (ed. Edward Granville Browne, Mirza Muhammed b. Abdülvehhab Kazvîni'nin ta'likleri ile birlikte), Leiden 1903-1906.
- Aydın**, Hüseyin, *Sadruşşehid Hüsameddin Ömer b. Abdülazîz el-Buhârî'nin Umdetü'l-Müftî Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlîli*, Basılmamış YL. Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2014.
- Bağdatlı İsmail Paşa** (ö. 1920), *Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-müellfin ve asâru'l-musannifin* (Haz. Kilisli Rifat Bilge, İbnülemin Mahmud Kemal İnal), İstanbul 1951.
- Bedir**, Murteza, *Buhârâ Hukuk Okulu*, Gözden Geçirilmiş 2. bs., İstanbul 2014.
- Bosworth**, C. E., Galmard, J.,- M. Athar Ali, “Sadr”, *The Encyclopaedia of Islam*, VIII (748-751), Leiden 1995.
- Burhân**, Muhammed Hüseyin b. Halef Tebrizî, *Burhân-ı kât'î* (thk. Muhammed Muin, Reşidiye Ofset Baskısı İbn Sina Kitâbfuruşî'nin maddi desteğİyle), 2. bs., Tahran H. Ş. 1342/1963.

- Brockelmann**, Carl (ö. 1956) *Tarihu'l-edebi'l-Arabî* (Ar. Çev. Abdühâlim en-Neccâr, Ramazan Abdüttevab), Kahire 1977.
- Dihhuda**, Ali Ekber (ö. 1956), *Lugatnâme-i Dihhuda* (Sazmân-ı Müdiriyyet ve Bernamerizi-yi Kışver) Tahran 1341-1342/1962-1963.
- Efendioğlu**, Mehmet, "Semâni, Abdülkerim b. Muhammed", *DİA*, XXXVI (461-462), İstanbul 2009.
- el-Fihrisü's-şâmil li'l-mahtûtât** (*el-Fıkh ve usûlihi*), Müessesetü Ali Beyt, Amman, I. cilt: 1999, II., III. ve IV. cilt: 2000., V. ve VI. cilt: 2001, VII. ve VIII. cilt: 2002, IX. ve X. cilt: 2003, XI. Ve XII. cilt: 2004.
- Eroğlu**, Muhammed, "Hâkim el-Cüşemî", *DİA*, XV (185-187), İstanbul 1997.
- et-Tahkik fi't-tefsir**, Süleymaniye Ktp., Fatih nr. 234.
- Ferfur**, Abdurrahman- **el-Hafız**, Muhammed Muti, *el-Müntekâ min mahtûtâtı maahadî'l-Birûni li'd-dirasati's-şarkiyye* (nşr. Merkezü Cuma el-Macid li's-Sekafeti ve't-Türas), Dubai 1416/1995.
- Frye**, Richard Nelson (ö. 2014), *Buhârâ destâverd-i kurûn-i vustâ* (Far. Çev. Mahmoud Mahmoudy, nşr. Büngah-i Tercüme ve Neşr-i kitâb), 2. bs., Tahran 1348/1969.
- Görgün**, Tahsin, "İci, Adudüddin", *DİA*, XXI (410-414), İstanbul 2000.
- İbnü'l-Esir**, Ebi'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Mukarrem (ö. 630/1233), *el-Kamil fi't-tarih* (thk. Ebu'l-Fida Abdullah el-Kâdi), 1. bs., Beyrut 1407/1987.
- İbn Kutuboğa**, Zeynüddin Kasım b. Kutluboğa (ö. 879/1474), *Tacü't-teracim*, (thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf), 1. bs., Dimaşk 1992.
- _____, *Tacü't-teracim* (thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf), 1. bs., Dimaşk 1992.
- İbn Mâze**, Buhânüddin Mahmud b. Ahmed (ö. 570/1174?), *el-Muhitü'l-Burhâni fi'l-fıkhı'n-Nu'mâni* (thk. Abdülkerim Sami el-Cündi), 1. bs., Beyrut 1424/2004.
- İbn Tağriberdi**, Cemâlüddin Yusuf b. Tağriberdi (ö. 874/1469), *en-Nücümü'z-zahire*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut 1413/1992.
- İsnevî**, Cemâlüddin Abdürrahîm b. el-Hasan (ö. 772/1370), *Tabakâtü's-Şafîyye* (thk. Kemal Yusuf el-Hut), 1. bs., Beyrut 1407/1987.
- Kadhân**, Fahrüddin Hasen b. Mansûr (ö. 592/1196), *'Umdetü'l-müftî (en-Nükâye fi ilmi'l-Hidâye)*, Rıyad Üniversitesi, Yazma Eserler Bôümü nr. 2342: <https://al-mostafa.info/data/arabic/depot/gap.php?file=m016399.pdf> (Erişim: 19.10.2018).
- _____, *'Umdetü'l-müftî (en-Nükâye fi ilmi'l-Hidâye)*, Tokyo Üniversitesi Kültür ve Doğu Araştırmaları Enstitüsü, nr. 2404: <https://al-mostafa.info/data/arabic/depot3/gap.php?file=m002545.pdf> (Erişim: 19.10.2018).
- _____, *'Umdetü'l-müftî (en-Nükâye fi ilmi'l-Hidâye)*, İstanbul Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1034;
- _____, *'Umdetü'l-müftî (en-Nükâye fi ilmi'l-Hidâye)*, Manisa İl Halk Ktp., nr. 45 Hk 812.
- Karabulut**, Ali Rıza- **Karanbulut**, Ahmet Turan, *Mu'cemu't-tarihi't-türasi'l-İslâmi fi mektebâti'l-âlem*, Kayseri ts.
- Katib Çelebî**, Mustafa b. Abdullah (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-zünûn 'an esami'l-kütüb ve'l-funûn* (Haz. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge), Ankara 1941.
- Kefevî**, Mahmûd b. Süleyman (ö. 990/1582), *Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâ'i mezhebi'n-Numâni'l-muhtâr* (thk. Saffet Köse, Murat Şimşek, Hasan Özer, Huzeyfe Çeker, Güneş Öztürk), İstanbul 2018.
- Kehhâle**, Ömer Rıza (ö. 1987), *Mu'cemu'l-müellifin*, 1. bs., Beyrut 1414/1993.
- Kureşî**, Abdülkadir b. Muhammed (ö. 775/1373), *el-Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye* (thk. Abdülfetah Muhammed el-Hulv), 2. bs., Kahire 1413/1993.

- _____, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye* (nşr. Matbaatü Meclisi Dairetü'l-maarifin-nizâmiyye), Haydarâbâd ts.
- Leknevî**, Abdülhay (ö. 1304/1886), *el-Fevâidü'l-behiyye*, Beyrut ts.
- Mollaibrahimoğlu**, Süleyman, *Yazma Tefsir Literatürü*, İstanbul 2007.
- Muîni'l-fukarâ**, Ahmed b. Mahmud, *Tarih-i mollazâde der zikr-i mezârât-ı Buhârâ* (thk. Ahmed Gulçin Meânî), Tahran H. Ş. 1339/1960.
- Mv. F.** (*el-Mevsu'âtü'l-Fikhiyye el-Kuveytiyye*), XII (337-338), (nşr. Vüzâretü'l-evkaf veş-şüini'l-İslamiyye, Zatü'l-Selasil baskısı, 2. bs., Kuveyt 1408/1988.
- Nefisi**, Mirza Ali Ekber Han, *Ferheng-i Nefisi=Nâzîmü'l-etibbâ* (Haz. Muhammed Ali Furuğî, nşr. Kitâbfuruşî-yi Hayyam), Tahran 1355/1976.
- Nesefî**, Necmüddin Ömer b. Muhammed (ö. 537/1142), *el-Kand fi zikri ulemâ-i Semerkand* (thk. Yusuf el-Hadi), Tahran 1420/1999.
- Öngül**, Ali, "Burhân Ailesi", *DİA*, VI (430-432), İstanbul 1992.
- Özel**, Ahmet, "Sadrüşşehîd", *DİA*, XXXV (425-427), İstanbul 2008.
- _____, *Hanefi Fıkıh Alimleri*, TDV yay., 2. bs., Ankara 2006.
- Râvendî**, Muhammed b. Ali b. Süleyman (ö. 603/1207), *Râhatüs-sudûr ve âyetüs-sudûr der târih-i Âl-i Selcuk* (thk. Muhammed İkbâl, takdim: Bediüzzaman Furûzanfer ve Mücteba Minevi), Tahran 1386/2007.
- es-Sadrüşşehîd**, Ömer b. Abdilaziz (ö. 536/1141), *Şerhu'l-Cami'is-sagîr* (thk. Salah Avvad Cuma Abdullah el-Kubeysi, Humeys Dehham Mazan ez-Zevbei, Hatem Abdullah Şüveyş el-Îsâvî), 1. bs., Beyrut 1427/2006.
- _____, *Şerhu Edebi'l-kâdi* (thk. Muhyî Hilal es-Serhan), 1. bs., Bağdat 1397/1977.
- _____, *Umdetü'l-fetâvâ* (thk. Ayşe Biçer), Basılmamış Dr. Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.
- _____, *Kitâbü'l-Vâkıât*, Sülemaniye Kütüphanesi, Veliyyüddin Carullah Efendi nr. 918.
- _____, *Kitâbü'l-Hitân: dirâse fıkhiyye li-ahkâmi'l-binâ ve'l-irtifâk; ve yelîhi Kitâbü'l-Vakf* (thk. Abdullah Nezir Ahmed Mezzi, Beyrut/Mekke 1435/2014.
- Safedî**, Salahuddin Halil b. Aybek (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (thk. Ahmed el-Arnâvud ve Türki Mustafa), Beyrut 1420/2000.
- Şimşek**, Murat, *Mezhepleşme Sürecinde Hanefilik Tarih ve Usul*, Konya 2014.
- Zehebî**, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1348), *Siyeru a'lamî'n-nübela* (thk. Şuayip Arnâvud, Beşşar Avvad Maruf vd.), Beyrut 1982-1988.
- _____, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşâhir ve'l-a'lam* (thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî), 2. bs., Beyrut 1410/1990.
- Zernüci**, Burhânü'l-İslâm, *Ta'limü'l-mute'allim ve tarîku't-t'alîm* (thk. Mervan Kebanî), 1. bs., Beyrut 1401/1981.
- Zerzûr**, Adnan, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecîhu fi tefsiri'l-Kur'an*, Dimaşk 1971.
- Zirikli**, Hayruddin (ö. 1396/1976) *el-A'lam, Kamusu teracim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisa mine'l-Arab ve'l-mustaribin ve'l-mustaşrikin*, 7. bs., Beyrut 1986.